

Федосов В.М.,

доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач кафедри фінансів
ДВНЗ “Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана”

Юхименко П.І.,

доктор економічних наук, професор,
ректор, завідувач кафедри фінансів
Білоцерківського інституту економіки
та управління університету “Україна”

УКРАЇНЬКА ФІНАНСОВА НАУКА: ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, РЕНЕСАНС

Показано становлення наукової фінансової доктрини та найважливіші наукові здобутки представників національної фінансової школи XIX — початку XX ст. Доведено, що фінансова наука в Україні від початку розвивалася на світовому рівні. Обґрунтовано актуальність окремих тогочасних наукових доробків для сучасної фінансової науки.

The authors have investigated the problem of the scientific financial doctrine formation and the most important scientific achievements of the Ukrainian Financial School scientists of the XIX — the beginning of the XX centuries. They have proved that the financial science in Ukraine has been developing at the world level since the beginning of its formation, some works of the National Financial School scientists were the first to have investigated this problem and obtained the world recognition. The authors have substantiated the importance of some scientific achievements for modern financial science.

Ключові слова: фінанси, фінансова наука, фінансова думка, київська школа, наукова доктрина, фінансова система.

Хоча фінансова наука в Україні сформувалася пізніше від інших економічних наук (становлення її доктрини, генеза припадають на початок XIX ст., а період розквіту — на його кінець і початок XX ст.), вже в XIX — на початку XX ст. вона мала яскравих представників, розробки яких сприяли її світовому визнанню. Окремі їхні здобутки не втратили своєї актуальності й донині. Вони становлять фундамент відродження й продовження славетної сторінки вітчизняної фінансової школи.

Повернення до наукової спадщини наших попередників важливе з ряду причин. По-перше, будь-яка наука розвивається на основі попередніх досліджень, має свою генезу, еволюцію й період розквіту. По-друге, формування сучасної фінансової доктрини трансформаційного руху країни передбачає всебічне вивчення не тільки світової, а й вітчизняної фінансової теорії та практики, їхніх особливостей у процесі суспільного розвитку. По-третє, на нинішньому етапі розбудови нашої держави, поглиблення національної самосвідомості українців важливим є подолання штучно створеного радянською пропагандою вакууму щодо минулого України (або його спотворення), зокрема розвитку фінансів і фінансової науки. У зв'язку з цим автори ставлять за мету розкрити й узагальнити

найважливіші здобутки представників старої національної школи, показати її місце у світовій фінансовій думці.

Розвитку української фінансової науки часів Російської імперії в XIX — на початку XX ст. у контексті поступу світової фінансової (економічної) думки сприяли, по-перше, економічні перетворення, коли, за словами фундатора київської наукової школи професора М. Бунге, “господарський побут почав звільнятися від старого патріархального порядку й господарські питання набули суспільного значення”¹; по-друге, практика досить тривалих стажувань українських студентів і науковців на Заході, зокрема в Німеччині, Англії, Франції, Швейцарії; по-третє, своєчасні переклади російською мовою праць найвідоміших західних учених-економістів. Як результат, наукові й навчально-методичні праці представників вітчизняної фінансової науки не поступалися роботам провідних європейських науковців, адже ґрунтувалися на їх глибокому дослідженні й узагальненні. Разом із тим праці українських учених не були простим копіюванням здобутків західноєвропейських і американських економістів: на основі досягнень світової фінансової думки вони зробили власний, і досить вагомий, внесок у розвиток фінансової теорії.

Вже в перших самостійних працях, присвячених актуальним і важливим проблемам економічної теорії, порушеним у посібнику німецького професора Х. Шльоцера², з якого більшість вітчизняних економістів дістали уявлення про фінансову науку як науку про засоби придбання, примноження й управління майном, доходами, що їх потребує уряд для задоволення публічних витрат³, ряд досить відомих на середину — кінець XIX ст. українських учених (М. Алексеєнко, М. Бунге, Д. Журавський, Т. Степанов та ін.) відкинули ідеї камералістів та прийняли позицію А. Сміта. Вони розвивали ідеї побудови фінансового господарства на принципах ринкової економіки. Фундаментальність досліджень вітчизняних учених, котрі працювали в галузі класичної теорії фінансів, підтверджується й тим, що деякі з їхніх праць не втратили своєї актуальності та перевидаються й нині. Це, зокрема, праці О. Анциферова, М. Балудянського, Й. Кулішера, П. Мігуліна, І. Тарасова, М. Тугана-Барановського.

Українська фінансова наукова доктрина пройшла певні етапи становлення й розвитку. *Перший етап* (від початку до 60-х рр. XIX ст.) характеризується зародженням фінансової науки в Україні. Одним із перших курс політекономії в душі А. Сміта почав читати Т. Степанов (1795—1847), котрий викладав у Харківському університеті. Його двотомна праця “Записки про політичну економію” (1844) на

¹ Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об ее практической деятельности: Речь и краткий отчет, чит. в торж. Собрании имп. ун-та св. Владимира 9 июня 1856 г. — К., 1856. — С. 3.

² Шльоцер Х.А. Начальные основания государственного хозяйства, или Науки о народном богатстве: В 2-х ч. — Ч. 1. — М., 1805. — 196 с.; Ч. 2. — М., 1806. — 366 с.

³ Шльоцер Х.А. Знач. праця. — Ч. 1: Введение. — М., 1805.

той час була єдиним у російській літературі оригінальним курсом політичної економії. Відомий російський економіст А. Шторх, який ставився до українського вченого не дуже доброзичливо, високо оцінив названу працю⁴. Т. Степанова по праву вважають одним із засновників і популяризаторів економічної й фінансової науки в Україні та Росії. Він був активним прихильником окремої, самостійної фінансової науки, вважав, що фінанси — це економічна дисципліна, котра має свій специфічний предмет, об'єкт та яку в університетах треба викладати окремо від політичної економії й статистики⁵. У названій праці він висловився за збільшення податків у міру зростання прибутків та встановлення вищого їх рівня на предмети розкоші, ніж “на предмети споживання бідних класів”⁶. Значну роль він відводив кредиту, називаючи його “душею всіх відносин у суспільному житті”⁷.

Другий етап (від 1860-х рр. до подій жовтня 1917 р.) характеризується підвищенням інтересу до фінансів, розширенням кола їх дослідників і наукових публікацій. У цей період свої перші курси з фінансового права майже одночасно підготували в Росії — В. Лебедев⁸, в Україні — І. Патлаєвський⁹. Це були чи не найперші за часом відкриття авторські курси фінансового права російською мовою, котрі читалися в університетах. При цьому курс І. Патлаєвського відрізняється широтою поданого матеріалу, просуванням ідеї самостійності фінансового наукового напрямку. Річ у тім, що оригінальної літератури російських і українських авторів із фінансів на той час було дуже мало¹⁰, ще не склалося розуміння ролі й значимості фінансової науки для практики. Тому в українських університетах вона й далі розглядалася як підрозділ політекономії. І. Патлаєвський одним із перших серед вітчизняних учених-фінансистів відкрито підтримав ідею Т. Степанова й В. Лебедева щодо самостійності нового напрямку. Останній доводив, що політична економія не поглинає фінансової науки — в кожній своїй

⁴ Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики. — Х.: Консум, 2004. — С. 21, 22.

⁵ Детальніше див.: Степанов Тихін Федорович (1795—1847) // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 386—393.

⁶ Степанов Т. Записки о политической экономии: В 2-х ч. Ч. 1. — Х.: Унив. типогр., 1845. — С. 124.

⁷ Там само. — С. 309.

⁸ Лебедев В.А. Финансовое право: В 2-х ч. Ч. 1. — СПб., 1882. — Вып. 1. — 248 с.

⁹ Патлаевский И.И. Курс науки финансового права. — Одесса: Типогр. “Одесского вестника”, 1885. — 411 с.

¹⁰ Горлов И.Я. Теория финансов. — 2-е изд., испр. и умнож. — СПб.: Типогр. И. Глазунова и К°, 1845. — 280 с.; Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. — СПб.: Типогр. К. Жернакова, 1848. — 324 с.; Степанов Т. Знач. праця. — Ч. 1. — 371 с.; Там само. — Ч. 2. — 1848. — 370 с.; Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. — Житомир: Типогр. и литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. — 341 с.; Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. — СПб., 1890. — Вып. 1—2. — 508 с.

завдання: політична економія вивчає загальні закони народного господарства; фінансова наука, спираючись на неї, — устрій державного фінансового господарства, його засоби та методи задоволення державних потреб¹¹. І. Патлаєвський навіть запропонував розділи цієї науки¹².

Праці І. Патлаєвського, І. Тарасова, С. Іловайського з фінансового права можна вважати першими курсами українських учених-фінансистів із фінансової науки. Зазначені видання поєднують у собі аналіз фінансового права й фінансової науки, хоча перші прогресивні для того часу ідеї з політичної економії, права й фінансів були озвучені ще в 1840—1850-х рр. на юридичному факультеті Київського університету ординарними професорами І. Вернадським, М. Бунге та ін.¹³

Економічні аспекти фінансової науки почали чітко проявлятися в період становлення в університетах кафедри політичної економії та статистики. У 1888—1902 рр. Д. Піхно, вихованець М. Бунге, читаючи лекції по цій кафедрі в Київському університеті, зробив перший крок до розмежування основних частин економічної науки. У своїх “Основах політичної економії” (1899) він виділив такі три її складові: політика, наука державного впорядкування, державні фінанси. Д. Піхно значну увагу приділив розкриттю ролі фінансів у економіці та управлінні виробництвом. Цим він заклав на українських теренах підвалини самостійної науки, відомої нині як фінансовий менеджмент.

У 1870—1880-х рр. на юридичних факультетах університетів активно створюються кафедри фінансового права, що стало поштовхом до подальшого розвитку фінансової науки. Саме в цей період українськими ученими-фінансистами підготовлено ряд уже зазначених нами наукових праць і навчальних посібників, які стали відомими далеко за межами країни¹⁴. В більшості з них підтримувалася думка німецького професора К. Еєберга, що для подальшого прогресу фінансової науки необхідно, по-перше, відділити її від надмірно тісного зв'язку з політичною економією, що його встановив А. Сміт, по-друге, пристосувати її до нових поглядів на державу та її діяльність¹⁵.

У цей період було зроблено вагомий внесок у формування української наукової фінансової школи на європейському рівні, почали впевнено заявляти про себе вітчизняні вчені. Національна фінансова наука стала досить зрілою з погляду

¹¹ Лебедев В.А. Знач. праця. — С. 86.

¹² Патлаєвський І.І. Курс фінансового права // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 275, 276.

¹³ Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 405.

¹⁴ Див.: Патлаєвський І.І. Курс науки фінансового права. — Одеса: Типогр. “Одесского вестника”, 1885. — 411 с.; Тарасов І.Т. Очерк науки фінансового права: Введение. Общая часть. Особенная часть. — Ярославль: Типогр. губерн. правления, 1883. — 342 с.; Іловайський С.І. Учебник фінансового права. — Одеса: Типогр. Соколовського, 1904. — 383 с. та ін.

¹⁵ Еєберг К.Т. Курс фінансової науки: Пер. с нем. — СПб.: Типогр. А. Розена, 1913. — С. 25.

розробки й використання фінансового інструментарію. У другій половині XIX ст. утворюються нові політекономічні товариства, з'являються нові журнали, зокрема “Економічний показчик” І. Вернадського (1857—1861) та додаток до нього “Економіст” (1858—1864), “Новий економіст” П. Мігуліна (1913—1917). М. Балудянський, М. Бунге, Д. Журавський, Т. Степанов, І. Янжул та ін. беруть активну участь у економічній і фінансовій політиці¹⁶.

Осередками розвитку в Україні фінансової науки на етапі її зародження були переважно університети, а носіями вітчизняної фінансової доктрини — їхні викладачі й вихованці. При цьому найвищі результати мала київська наукова школа, котра здобула світове визнання. Окремі її досягнення поширилися на інші українські наукові осередки. Її найкращих представників, незважаючи на всі методологічні відмінності, об'єднує спільна ознака — вони захищають ліберальний економічний порядок, вказуючи на вільне розкриття індивідуальних потреб, що становлять основу розвитку цивілізації. Ці особливості розвитку київської економічної школи поширилися й на українську фінансову науку, яка почала визрівати в лоні політичної економії та фінансового права. З київської економічної (фінансової) школи, котра не сприйняла трудової теорії цінності й соціалізму, вийшло чимало знаних і відомих у світі економістів-фінансистів. А праці М. Бунге та Д. Піхна фактично стали науковим фундаментом фінансової політики як М. Бунге, так і С. Вігте.

Для всіх київських економістів-фінансистів після І. Вернадського характерний методологічний конфлікт, який полягає в тому, що вони, з одного боку, приймають точку зору німецької історичної школи, згідно з котрою економічні закономірності не повинні розглядатися незалежно від місця й часу, з другого — відстоюють політичний лібералізм із допомогою аргументів, що в кінцевому підсумку ґрунтуються на вірі в “природний порядок”. Ця ідентичність виправдовує зведення в одну школу вчених-фінансистів із різних наукових центрів України.

Викладачами економічних дисциплін у Київському університеті також були відомі на той час учені А. Антонович, О. Білімович, К. Воблий, В. Железнов, П. Кованько, Г. Сидоренко, І. Тарасов, М. Туган-Барановський, Г. Цехановецький, М. Цитович, Л. Яснопольський і М. Яснопольський та ін., які працювали й у інших наукових осередках України та Росії. В Київському комерційному інституті (з 1906 р. — Київські вищі комерційні приватні курси, з 1908 р. — Київський комерційний інститут, нині — ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”) працювали такі провідні вчені в галузі економіки й фінансів: К. Воблий, П. Кованько, М. Мітіліно, Є. Слуцький, Л. Яснопольський та ін. Вони досліджували різні галузі фінансової науки. Їхні учні працювали майже в усіх навчальних закладах і наукових установах України й Росії.

¹⁶ *Леоненко П.М.* Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX—XX ст.): Монографія. — К.: ІАЕ УААН, 2003. — С. 53, 54.

У межах юридичного факультету Харківського університету (заснований у 1804 р.) значного розвитку набули економічні науки. Серед визначних представників фінансової думки слід назвати М. Алексеєнка, О. Анциферова, К. Гаттенбергера, П. Мігуліна, М. Соболева, П. Сокальського, М. Тугана-Барановського, Г. Цехановецького, П. Цитовича та ін. Усі вони розвивали ідеї, висунуті представниками київської школи, та зробили вагомий внесок у розвиток національної фінансової науки. Своїми працями вони сприяли забезпеченню суспільного прогресу країни в період переходу від традиційного до індустріального типу соціально-економічного розвитку¹⁷. М. Туган-Барановський одним із перших українських економістів-фінансистів здобув світове визнання, але в радянські часи безпідставно критикувався¹⁸.

Чи не найбільшим осередком поширення й розвитку фінансової науки в Південному регіоні на початку ХХ ст. була Одеса. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова (Імператорський Новоросійський університет) від дня свого створення — 1 (13) травня 1865 р. — відігравав важливу роль у формуванні системи освіти, розвитку наукових досліджень. В університеті працювали такі визначні вчені-фінансисти, як С. Іловайський, І. Патлаєвський, В. Твердохлебов, Г. Тіктін, Л. Федорович, П. Цитович та ін., високий рівень наукової культури й досвід яких справили величезний вплив на університетське середовище. Саме вони започаткували один із центрів розвитку української фінансової науки. До речі, їхні лекції слухав майбутній державний діяч і реформатор С. Вітте, грошова реформа котрого, за його висловом, зміцнила кредит у Росії та за фінансовим станом поставила її поряд із іншими великими європейськими державами¹⁹.

Потрібно також зазначити, що Україна є батьківщиною І. Янжула — видатного вченого-фінансиста, якого можна зарахувати до історичної школи. Незважаючи на те, що він був професором Московського університету, академіком Петербурзької академії наук, від представників московської школи його відрізняли дві особливості. По-перше, тоді як у 1870—1880-х рр. практично вся гільдія економістів Центральної Росії переймалася головним чином долею російського селянства, І. Янжул, котрий виріс в Україні, вже не сумнівався в тому, що майбутнє Росії — це індустріальна держава. Він першим серед учених-економістів звернув увагу на необхідність збільшення купівельної спроможності фабричних робітників, що важливо не тільки для поліпшення їхнього життя, а й для економіки країни.

¹⁷ Офіційний веб-сайт Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна: [Електр. ресурс]. — <http://www.univer.kharkov.ua/>

¹⁸ Див.: Бухарин Н.И. Политическая экономия рантье. Теория ценности прибыли австрийской школы. — М.: Орбита, 1988. — С. 182; Горкіна Л.П. Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин: Передмова // Туган-Барановський М.І. Політична економія: Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 3—35.

¹⁹ Витте С.Ю. Национальная экономика и Фридрих Лист // Вопросы экономики. — 1992. — № 2. — С. 158.

По-друге, тоді як московські економісти намагалися отримати синтез класики, марксизму та історичної школи, І. Янжул, вважаючи дані підходи несумісними, став послідовним прихильником методу історико-етичної школи в розвитку фінансової науки. Цього вченого відносять до прибічників теорії державного соціалізму, які обґрунтовували необхідність активного втручання держави в економіку через формування ефективного грошового господарства.

І. Янжул — автор дослідження “Основні засади фінансової науки. Вчення про державні доходи” (1890), котре не втратило своєї актуальності та перевидане в 2002 р. За дану працю вченого в імператорській Академії наук нагородили премією імені адмірала С. Грейга. І. Янжул є також автором ряду монографій та багатьох наукових статей у галузі фінансів²⁰. У праці “Досвід дослідження англійських непрямих податків. Акциз” (1874) він на прикладі англійської податкової системи підтверджує тезу Ф. Лассалья (1825—1864) про те, що реформування непрямого оподаткування пояснюється намаганням панівних кіл перекласти свій податковий тягар на бідні класи. При цьому він, за його власним судженням, незалежно від Маркса²¹, доходить висновку про те, що панівним класам Англії вдалося в такий спосіб впливати на формування податкової системи, щоб їхні інтереси стабільно задовольнялися²².

У працях із фінансової проблематики І. Янжул велику увагу приділяє дослідженню економічних і політичних інтересів держави та класів суспільства. Підприємницькі союзи, які надають можливість ефективніше використовувати розпоширений капітал, він розглядає (що типово для представників історичної школи) не тільки як продукт потреби часу й умов нинішнього виробництва²³, а й ключ до виходу з труднощів, що створюються загальним безладдям усього виробництва²⁴. Предметом фінансової науки вчений визначив “дослідження способів найкращого задоволення матеріальних потреб держави”²⁵, тобто він обмежує його лише державними доходами, інші сегменти фінансів не враховувалися. В курсі фінансового права, який І. Янжул читав студентам Московського університету, він виключав зі складу фінансів учення про державні видатки. Разом із тим його погляди тяжіють до київської школи, що дало право авторам називати його українсько-російським ученим.

²⁰ Детальніше див.: Янжул Іван Іванович (1846—1914) // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 520—533.

²¹ Озеров И. Янжул Иван Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 82-х т. Т. 82. — СПб., 1904. — С. 668.

²² Янжул И.И. Опыт исследования английских косвенных налогов. Акциз. — М.: Типогр. А.И. Мамонтова и К°, 1874. — С. 295—300.

²³ Янжул И.И. Промысловые синдикаты и предпринимательские союзы для регулирования производства в Соединённых Штатах Северной Америки. — СПб., 1895. — С. 374.

²⁴ Там само. — С. 16.

²⁵ Янжул И.И. Основні засади фінансової науки. Вчення про державні доходи // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 394.

Те саме стосується М. Балудянського (1769—1847), уродженця с. Вишня (на той час Австро-Угорщини), котрий навчався в одному з найстаріших університетів світу — Віденському, де й здобув учений ступінь доктора з юриспруденції. В 1804 р. він, на запрошення, прибув до Санкт-Петербурга та обійняв посаду професора політичної економії в педагогічному інституті. В 1819 р. його обирають деканом юрфаку й у тому самому році на альтернативній основі — першим ректором Петербурзького університету. М. Балудянський виступав за прогресивний розвиток усіх наук, одним із перших у Росії й Україні увів термін “політична економія”, посів гідне місце серед найкращих педагогів і вчених цих двох країн. Його ідеї щодо вдосконалення фінансової системи України набагато випередили час. Активне спілкування з українськими вченими вплинуло на його світогляд. Висока ерудиція та системна університетська освіта в галузі фінансів сприяли тому, що він, як і представники київської школи, виступав за реформи в Росії. М. Балудянський брав безпосередню участь у розробці плану перебудови російської фінансової системи (Плану фінансів)²⁶.

До визнаних на європейському рівні представників української фінансової науки слід віднести також професора Й. Кулішера, який народився в Києві в 1878 р. та став одним із основоположників економічної історії (економічної думки). Його батько, М. Кулішер, адвокат за фахом, проводив активну журналістську й видавничу діяльність у київських, одеських, петербурзьких газетах. Хоча в ранньому дитинстві майбутнього вченого сім'я переїхала до Санкт-Петербурга, світогляд батьків (філософія позитивізму) та вплив наставника по університету М. Ковальського (вихованця Харківського університету) сприяли тому, що погляди Й. Кулішера тяжіли до київської школи. Він вважав, що прогрес фабричної промисловості може й повинен сприяти поліпшенню соціального становища робітничого класу, був прихильником принципу господарської свободи, створення умов для якої має взяти на себе держава²⁷. Таке розуміння ролі держави в економіці наближається до точки зору, що була сформована пізніше теоретиком неолібералізму В. Ойкеном (1891—1950) та згодом покладена в основу концепції соціального ринкового господарства. Й. Кулішер із великою повагою ставився до М. Тугана-Барановського, котрий неодноразово виступав із ґрунтовними рецензіями на його роботи.

У Росії Й. Кулішера вважають ученим зі світовим іменем, яким може пишатися вітчизняна наука²⁸. Водночас в Україні мало хто знає, що наш співвітчизник першим обґрунтував існуючу систему країн, у якій менш розвинені території

²⁶ Детальніше див.: Балудянський Михайло Андрійович (1769—1847) // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 52—64.

²⁷ Див.: Кулішер Йосип Михайлович // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 233—245.

²⁸ *Виноградов С.М.* И.М. Кулишер: Очерк жизни и творчества // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. — 1995. — № 3—4. — С. 131—143.

відіграють роль аграрно-сировинної периферії, а більш розвинені — центру, що історично переміщується. В одне ціле цю систему пов'язує функціонування банківського капіталу, який має міжнародний характер.

Здобутки Й. Кулішера широко використав усесвітньо відомий історик економіки Ф. Бродель²⁹. Його “Нариси фінансової науки” у двох частинах (1919—1920) ще не можна вважати закінченим посібником із курсу фінансів, оскільки тут розглядаються лише окремі теми. Але цією працею було завершено розпочатий професором І. Янжулом перехід від читання просто курсу “Фінансове право” до окремої дисципліни фінансової науки³⁰. Відтоді фінансова наука остаточно сформувалася як окремий напрям не тільки дослідження, а й вивчення; розпочалося наукове осмислення етимології терміна “фінанси”. На думку Й. Кулішера, докорінні зміни в трактуванні категорії “фінанси” сприяли тому, що “термінологія стала пристосовуватися до життя”, цим терміном почали називати самостійний науковий напрям, котрий раніше з відомих причин називали наукою про державне господарство³¹.

На основі аналізу відмінності між державним і приватним господарствами, Й. Кулішер робить висновок (який не втратив актуальності й нині) про виняткову важливість формування державного бюджету та про необхідність “звітування щодо планових видатків”. На думку вченого, бюджет має бути захисником населення від надмірних зазіхань на його кошти³².

Найвизначнішою постаттю серед фундаторів фінансової науки в київській школі є учений зі світовим ім'ям професор М. Бунге. Окремі його висновки щодо економічних криз і досі актуальні. Зокрема, він зазначав, що банки є не причиною криз, а скоріше барометром, своєрідним індикатором загального стану економіки. У своїх працях М. Бунге наголошував, що гостра криза, котра супроводжує неплатоспроможність приватних банків, значно легше сприймається суспільством та менше шкодить економіці, ніж хронічна криза, властива привілейованим банкам, які завдяки потужній допомозі держави й далі функціонують не виконуючи своїх зобов'язань. Ці висновки відомого економіста-фінансиста залишаються актуальними, оскільки дії уряду, спрямовані на штучне підтримання економічної стабільності, часто перешкоджають відновленню ринкової рівноваги з урахуванням змін кон'юнктури³³.

²⁹ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV—XVIII вв.: В 3-х т. Т. 3. Время мира. — М.: Прогресс, 1992. — С. 9.

³⁰ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: учение о государственных доходах. — 3-е изд. — СПб., 1899. — 508 с.; Никитский А.А. Основы финансовой науки и политики / Предисл. И.Х. Озеров. — М.: “Польза” В. Антик и К°, 1909. — 256 с.; Озеров И.Х. Основы финансовой науки: В 2-х вып. — М.: “Польза” В. Антик и К°, 1911. — 416 с. та ін.

³¹ Кулішер І.М. Нариси фінансової науки // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 255—257.

³² Там само. — С. 256.

³³ Бунге Н.Х. Полицейское право: В 2-х т. Т. 1. — К., Унив. типогр., 1869. — С. 3.

Оригінальним і самобутнім є підхід до аналізу фінансів відомого українського вченого, розробника проблем управління виробництвом та його фінансовими ресурсами, професора Д. Піхна. Він одним із перших у вітчизняній економічній літературі вказав на органічний взаємозв'язок у фінансовій системі її структурних ланок, зокрема публічних фінансів та інших сфер фінансових відносин, основу якого становлять “солідарні відносини”. На його думку, їх сукупність являє собою фундамент розвитку всього народного господарства³⁴.

Прикладом критичного осмислення наукових здобутків світової економічної й фінансової думки є один із учнів М. Бунге та професора Київського університету Г. Цехановецького, український учений, за словами К. Маркса, європейського масштабу М. Зібер, якого дослідники відносять до представників “чистого типу вчених”³⁵. До “Капіталу” М. Зібер поставився загалом позитивно, виділивши його вузлові економічні й фінансові проблеми й так докладно їх виклавши, що буває важко розрізнити авторство. Саме через це дослідження М. Зібера можна було використати для вивчення й пізнання економічної теорії К. Маркса. В 1873 р. учений здійснив переклад праці Д. Рікардо “Засади політичної економії й оподаткування”³⁶, а в 1882 р. — зібрання його творів. Тому не дивно, що М. Зібер марксистську теорію (насамперед теорію вартості К. Маркса) назвав не більш ніж доповненням і роздумами з приводу теорії вартості Д. Рікардо³⁷.

Окремі сучасні дослідники вбачають “посів” із великим запізненням у невідготовлений “грунт” політекономічних уявлень в Україні та Росії ідей Д. Рікардо, “опліднених” ученням К. Маркса, “вирішальним фактором у гальмуванні на рубежі ХІХ і ХХ ст. в Україні й Росії нової класичної парадигми”³⁸. Але, якщо розглянути цю проблему з іншого боку, можна побачити протилежний, позитивний ефект. М. Зібер, роблячи наголос на методи дослідників (А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса), вже тим самим підтвердив, що його мета зовсім не зводиться до коментування й популяризації їхніх праць. Завдання вченого полягало в доведенні еволюції, конкретизації та поглибленні трудової теорії, підвалини якої заклали представники наукової школи Сміта — Рікардо. Власне, на цьому наголошував і К. Маркс, за словами котрого М. Зібер показав, що “теорія вартості

³⁴ Піхно Д.И. Основания политической экономии. — К.: Т-во печ. дела и торг. И.Н. Кушнера и К^о (Киев. отд.), 1899. — Вып. 1. — С. 5.

³⁵ Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 442.

³⁶ Зібер Н.И. Сочинения Давида Рикардо. Начала политической экономии / Пер. под ред. Н. Зибера // Университетские известия. — 1873. — № 1—7; 9—10.

³⁷ Сочинения Давида Рикардо / Пер. с англ. Н. Зибера. — СПб., 1882. — 423 с.

³⁸ Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. — К., 2010. — С. 87.

(у Маркса — “цінності”. — *Авт.*), грошей і капіталу в її основних рисах є необхідним розвитком учення Сміта — Рікардо”³⁹.

Навряд чи хтось заперечуватиме, що М. Зібер одним із перших у економічній літературі почав критикувати метод ототожнення індивідуального й суспільного господарств, недостатнє врахування часових і регіональних аспектів господарювання в класичних ученнях. Економісти класичного напрямку, вважає учений, орієнтуючись лише на одиничне господарство, не помічають того, що результати кооперації праці (співробітництва) яскраво проявляються тільки в сукупності господарств⁴⁰. Ефективність економічного процесу великою мірою обумовлюється взаємозалежністю одиничних господарств⁴¹, і приватне господарство змушене постійно підпорядковуватися суспільному⁴². М. Зібер серед перших з-поміж українських економістів-фінансистів указав на взаємозв'язок і взаємовплив окремих підсистем у складній і багатій системі фінансових відносин, започаткував в українській фінансовій науці еволюційний підхід до дослідження фінансів і фінансової системи країни⁴³.

Значний внесок у розвиток фінансової науки кінця XIX — початку XX ст. зробив відомий учений-економіст, якого росіяни вважають російським, українці — українським, а всесвітньо відомий австрійський дослідник Й. Шумпетер назвав найкращим слов'янським економістом, — М.І. Туган-Барановський. Він один із тих, хто, за висловом М. Кондратьєва, поставив економічну науку в один ряд із європейською⁴⁴. Його бачення кооперативного соціалізму в пізній фазі перебудови сприймалося так, нібито написане нашим сучасником. У теоретичному аспекті М. Туган-Барановський, досліджуючи проблеми вартості, піднявся до висот теорії маржиналізму, намагаючись (уперше у світовій економічній літературі) поєднати теорію граничної корисності з трудовою теорією вартості⁴⁵. У своїй формулі (теоремі вартості) він залишив співвідношення “гранична корисність — витрати праці”, а замість аналізу функціональних залежностей намагався безпосередньо порівняти та поєднати ці фактично несумісні категорії.

На думку М. Тугана-Барановського, теорія граничної корисності — своєрідний крок у розвитку й завершенні теорії трудової вартості Д. Рікардо, яка,

³⁹ Маркс К., *Енгельс Ф.* Сочинения: В 50-ти т. Т. 23: Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. — 2-е изд. — М.: Госполитиздат, 1960. — С. 20.

⁴⁰ *Зибер Н.И.* Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях [1885] / Ред. А.Л. Реуэль. — М., 1937. — С. 16.

⁴¹ Там само. — С. 17.

⁴² Там само. — С. 19.

⁴³ *Зибер Н.И.* Немецкие экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина // Зибер Н.И. Собрание сочинений: В 2-х т. Т. 2. — СПб., 1900. — С. 642.

⁴⁴ *Кондратьев М.Д.* Михаил Иванович Туган-Барановский. — Пг., 1925. — С. 112.

⁴⁵ *Туган-Барановский М.И.* Основы политической экономии. — СПб.: Типогр. акц. общ. “Слово”, 1909. — С. 71.

у свою чергу, певним чином доповнила моністичне пояснення цінності й ціни представниками австрійської школи на підставі суб'єктивних оцінок. У своїй праці про промислові кризи в Англії, що принесла вченому світову славу, М. Туган-Барановський довів існування всіх ознак капіталістичної економіки в Росії, поставивши крапку в теоретичних суперечках із представниками московської економічної школи⁴⁶. В дусі кантівської ідеї про відмінності між практичним і чистим розумом учений вважав, що фінансова наука своїм існуванням однозначно зобов'язана практичному пізнавальному процесу багатого світу економіки та фінансів⁴⁷.

Початок ХХ ст. відзначився появою узагальнюючих праць представників політичної економії, в курсі якої вивчалася фінансова наука. “Основи політичної економії” М. Тугана-Барановського вийшли в 1909 р., майже разом із підручником ще одного українського вченого-економіста В. Железна “Нариси політичної економії” (1902) та російського вченого-економіста О. Чупрова “Курс політичної економії” на основі студентських конспектів лекцій 1884/85 і 1891/92 навчальних років. Повнота викладу основних економіко-фінансових аспектів науки сприяла утвердженню їх як основних навчальних посібників, за котрими курс політичної економії в українських і російських університетах вивчали до середини 1920-х рр. За рівнем науковості й чіткістю викладу праця М. Тугана-Барановського стала найкращою в економічній літературі та в 1915 р. була відзначена Академією наук премією імені С. Грейга. Оригінальний підхід до викладу, що вимагає не “глитання” за кілька годин, а тривалого, вдумливого читання та уважного порівняння його окремих положень, може бути прикладом і для сьогоденних авторів підручників і навчальних посібників.

Незважаючи на різні підходи, ідея синтезу трудової теорії вартості та граничної корисності збігається з описаною в книзі “Принципи економічної науки” А. Маршалла, вченого зі світовим ім'ям⁴⁸. На відміну від М. Тугана-Барановського, англійський учений, по суті, зняв проблему джерела цінності як єдиної субстанції ціни та звернув увагу на можливості комбінування, заміщення факторів виробництва, їх ефективної організації в умовах технічного прогресу в їх зв'язку з розвитком ринкових механізмів.

Відзначаючи ідентичність ідей синтезу цих двох теорій, можна констатувати, що М. Туган-Барановський був першим у світі економістом, який започаткував

⁴⁶ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. — СПб., 1894. — 207 с.; Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы: Очерк из социальной истории Англии. — 2-е изд., перераб. — СПб., 1900. — 320 с.; Туган-Барановский М.И. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. — 3-е изд., перераб. — СПб., 1914. — 407 с.

⁴⁷ Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. — СПб.: Типогр. акц. общ. “Слово”, 1909. — С. VII.

⁴⁸ Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3-х т. Т. 2. — М.: Прогресс, 1993. — С. 195—197.

такий синтез⁴⁹. На цьому наголошував і автор чи не найгрунтовніших досліджень його наукової спадщини В. Тимошенко (США), котрий написав, що у своїй роботі М. Туган-Барановський досяг гармонійного синтезу двох основних течій у економічній науці, дав саме таке розв'язання конфлікту між ними, яке згодом стало загальноприйнятим у всій західноєвропейській економічній літературі⁵⁰. Для повноти викладу та заради справедливості варто зауважити, що майже паралельно про необхідність синтезу цих напрямів економічної теорії в тому ж 1890 р. говорив німецький професор, відомий дослідник кредиту Г. Дітцель, котрий виступив із тезою про відсутність нерозв'язаної суперечки між трудовою теорією й теорією граничної корисності⁵¹. Втім, його праця характеризується більшою мірою постановкою проблеми та відсутністю будь-яких намагань розв'язати її.

А. Маршалл розширив модель М. Тугана-Барановського, ввівши в неї виробничий фактор — капітал та проаналізувавши різницю між ефектом у коротко- й довгостроковому періодах. Отже, підхід А. Маршалла виявився більш комплексним, ніж М. Тугана-Барановського. Втім, зважаючи на вік українського вченого (йому тоді було лише 25 років) та враховуючи значимість порушеної проблеми, це аж ніяк не применшує важливості дослідження вітчизняного економіста-фінансиста для світової економічної літератури.

На основі критичного перегляду теорії ринків і криз М. Туган-Барановський подає власне бачення капіталістичного циклу. Його теорію криз треба також віднести до найоригінальніших досягнень української фінансової науки XIX ст. Учений комплексно розглядає причини економічних криз за капіталізму та вперше звертає увагу на те, що розвиток виробництва обмежений переважно продуктивними силами суспільства, а не обсягами споживання виробленого продукту. Дотримуючись такого погляду, він вважав, що причини промислових криз слід пояснювати в першу чергу недоліками національного виробництва, а не тільки порушеннями у сфері розподілу, обміну та споживання національного доходу, як це робили представники різних політекономічних шкіл і напрямів. Розподіл — це соціальний феномен, що передбачає спільні дії численних соціальних груп⁵². До речі, жодна з висловлених ним ідей досі не втратила актуальності, особливо помічена “тенденція до необмеженого розширення виробництва як засобу нагромадження капіталу”. Цією теорією та викладеною в тій самій праці теорією ринків М. Туган-Барановський утверджував самобутність української фінансової наукової школи.

⁴⁹ *Туган-Барановский М.И.* Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности // *Юридический вестник*. — 1890. — Т. VI, кн. 2. — С. 192—230.

⁵⁰ *Timoshenko V.* Tuhun-Baranovsky and Western European Economic Thought // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. — 1954. — Vol. 3. — Spring. — P. 803—823.

⁵¹ *Цвайнерт Й.* История экономической мысли в России. 1805—1905 / Пер. с нем. Л.И. Цедилина; под науч. ред. В.С. Автономова. — М.: ИД ГУ-ВШЭ, 2008. — С. 334.

⁵² Детальніше див.: *Туган-Барановский М.И.* Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов [1914]. — М., 1997. — С. 315.

Висновок ученого, що кризи виникають на основі всієї сукупності явищ суспільного життя⁵³, є неперевершеним у світовій економічній думці. А обґрунтування як головної причини циклічних коливань диспропорції між рухом вкладів та інвестицій на десятиліття випереджало ключову ідею кейнсіанської теорії ефективного попиту. Саме він першим висловив ідею, котра суперечила концепції неокласиків, що причиною криз є недосконалість ринкового механізму, яка призводить до порушення пропорційності. Попередити її можна тільки через регулювання інвестицій. По суті, М. Туган-Барановський розвинув теорію криз у теорію кон'юнктури, котра в 1920-ті рр. набула подальшого розвитку. Як справедливо зазначає Ю. Бажал, сучасні західні вчені — К. Кім, І. Ріма, В. Ростоу та ін. — простежують розвиток теорії економічних циклів, що їх відносять до теорій вертикальної невідрегульованості (за Хаберлем) або немонетарних теорій бізнесового циклу (за Кімом), від М. Тугана-Барановського, через А. Шпітгоффа та Г. Касселя, до інноваційної теорії Й. Шумпетера⁵⁴.

Обґрунтовуючи важливу роль державних фінансів у стабілізації економіки, М. Туган-Барановський виступив проти надмірної централізації фінансових ресурсів. Організоване таким чином господарство, на його думку, придушє ініціативу й творчість окремих осіб. «Централізм завжди несе із собою й бюрократизм — відірваність суспільного механізму від тісного поєднання з реальним життям, ігнорування всіх індивідуальних відмінностей»⁵⁵. А його теза, що кожна муніципальна організація повинна мати власне фінансове господарство, відповідає сучасній політиці децентралізації державних фінансів, розвитку місцевого самоврядування. Розподіл у фінансуванні повинен відбуватися за правилом: усе, що може бути виконане муніципалітетами, покладається на них, а центральна державна влада має брати на себе те, що їм явно не під силу⁵⁶.

Особливе місце в науковому доробку М. Тугана-Барановського посідає теорія грошей і грошового обігу. Звернутися до неї українського вченого спонукала практична потреба в урегулюванні грошового господарства, що особливо гостро постала на початку ХХ ст., у роки інфляції та біржового безладдя (1915—1918) унаслідок Першої світової війни. Він зробив і обґрунтував важливий висновок, що планомірний вплив державної влади на вартість грошей в умовах їх панування викликаний особливостями функціонування загальної економічної кон'юнктури та її циклічних коливань⁵⁷. Розробляючи наукові засади дослідження нових

⁵³ Детальніше див.: *Туган-Барановский М.И.* Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов [1914]. — М., 1997. — С. 279.

⁵⁴ *Бажал Ю.* Доля теорії: 100-річчя класичної праці М.І. Туган-Барановського і сучасність // Економіка України. — 1994. — № 12. — С. 60.

⁵⁵ *Туган-Барановский М.И.* Социализм как положительное учение. — Пг.: Кооператор, 1918. — С. 82.

⁵⁶ *Там само.* — С. 83.

⁵⁷ *Туган-Барановский М.И.* Паперові гроші та метал // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 221.

форм грошового обігу та його функціональних залежностей, учений уже на початку ХХ ст. зробив спробу передбачити майбутнє паперових грошей, і ми є свідками того, що саме його кон'юнктурна теорія грошей найбільшою мірою відповідає стану й функціонуванню в сучасному світі паперово-грошового господарства.

Слід зазначити, що й у сучасних умовах світових фінансових потрясінь не втрачає актуальності твердження М. Тугана-Барановського щодо недостатності пояснення кризових явищ хвилеподібним рухом кредитної системи. Він вважав, що кредит лише помітно посилює кризові коливання. До речі, зведення криз до монетарного феномену було досить популярним на початку ХХ ст. Цієї точки зору дотримувався, зокрема, Р.Д. Хоутрі, який визнав необґрунтованість такого підходу тільки після Великої депресії 1929—1933 рр., коли надзвичайно низька норма процента не справила стимулюючого впливу на виробництво. В пізніших теоріях криз М. Фрідмена, Е. Хансена, Р.Ф. Харрода, Дж.Р. Хікса та ін. кредитно-грошовому фактору надавалося вже підпорядковане значення.

Ми свідомо акцентуємо увагу на надзвичайному значенні теоретичних здобутків представників української наукової школи фінансів як для економічної політики Росії 1880—1890-х рр., так і для світової фінансової думки. Їхні праці були на рівні найкращих досліджень західної фінансової науки, а деякі наукові ідеї набагато випередили час. Українські вчені й далі працювали над удосконаленням своєї версії класичного фінансового вчення з урахуванням історичних елементів. Як зазначав Й. Цвайнерт, тоді як у Москві та Петербурзі вплив лівої інтелігенції на суспільство досяг найвищої точки, з київської економічної школи вербувалися відкривачі нових поглядів, котрі значною мірою забезпечили економічне піднесення 1880-х років⁵⁸.

Дослідження М. Тугана-Барановського сприяли розвитку економіко-математичного інструментарію, його використанню у фінансовій науці. Його праці стали необхідним теоретичним підґрунтям для застосування математичних методів в українських економічній і фінансовій науках. Доробок ученого спонукав професора математики Київського університету М. Столярова скористатися математичним апаратом у економіці. Проте найбільшого розвитку ідеї неокласичної теорії набули в працях економістів-математиків (Р. Орженцького, Є. Слуцького та ін.), досягнення яких ґрунтувалися на фундаментальних принципах теорії граничної корисності. Особливо потрібно відзначити працю Є. Слуцького “До теорії збалансованого бюджету споживача” (1915), котру Р. Аллен, В. Домінедо, Дж. Хікс та Г. Шульц відкрили для науки тільки в 1930-ті рр. Це був якісно новий етап у розвитку теорії маржиналізму. Є. Слуцький започаткував принципово нові підходи до подолання проблеми зв'язку між ціною, капіталом і функцією корисності. Корисність будь-якого поєднання

⁵⁸ Цвайнерт Й. Зазнач. праця. — С. 260.

благ, зазначав він, — величина, що має властивість набувати тим більшого значення, чим більшою мірою це поєднання виявляється ліпшим для певного індивіда⁵⁹.

Внесок Є. Слуцького у світову скарбницю фінансової науки включає теоретичний розвиток ординалістської концепції корисності; запровадження в науковий оборот і категоріально-понятійний апарат економічної науки поняття рівноважного стану бюджету споживача та визначення критеріїв його стійкості; наукове обґрунтування та виокремлення двох видів благ: насичувальних (гранична корисність яких знижується зі збільшенням їх кількості) та ненасичувальних (гранична корисність котрих за тих самих умов зростає); теоретичне дослідження з використанням математичного аналізу стабільності бюджету споживача; розмежування нормального й аномального бюджетів; аналіз поведінки функції корисності при змінах у індивідуальному попиті як функції доходу (ефект доходу) та при змінах попиту як функції ціни, коли її зміна на певне благо зумовлює подвійний ефект (у т. ч. ефект, що надалі дістав назву ефекту заміщення); нове формулювання найважливішої умови рівноваги (рівності граничних норм заміщення співвідношенню цін відповідних благ); математичне трактування компліментарності товарів тощо.

Науковий доробок Є. Слуцького став вершиною розвитку в українській фінансовій науці ліберального напрямку, представленого наприкінці XIX ст. блискучою плеядою вчених-економістів школи Бунге. Його ідеї й сьогодні широко використовуються на Заході, однак, на жаль, практично випали з контексту розвитку фінансової науки України.

Закладені М. Туганом-Барановським підвалини теорії кооперації стали центром наукового аналізу ще одного представника соціально-інституціонального напрямку української економічної (фінансової) школи — М. Соболева. Саме він уперше у вітчизняній і зарубіжній літературі системно виклав економічну теорію кооперації⁶⁰. На відміну від попередників, які розглядали переважно питання історії, розкривали окремі практичні питання кооперації, М. Соболев здійснив комплексний аналіз важливих господарських і фінансових проблем у сфері кооперації, таких як праця й капітал у кооперації, побудова цін, фінансове господарство кооперації, формування та розподіл доходів, використання фінансів як ефективного важеля економічного розвитку тощо. За висловом самого вченого, мета книги полягає в тому, щоб провести науковий аналіз усього господарського кооперативного світу за прийнятою для політичної економії системою (теорії виробництва, обміну й розподілу)⁶¹.

⁵⁹ *Слуцький Є.Є.* До теорії збалансованого бюджету споживача // *Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова.* — К.: Кондор, 2010. — С. 160.

⁶⁰ *Соболев М.Н.* Экономическая теория кооперации: Пособ. для кооп. школ и курсов. — Х.: Союз, 1919. — 196 с.

⁶¹ *Там само.* — С. 4.

М. Соболев намагався висловити свої погляди на різноманітні аспекти розвитку фінансового господарства, зокрема організацію сільськогосподарського кредиту⁶², грошовий обіг⁶³ і фінансову науку. В доступній, популярній формі вчений написав “Нариси фінансової науки”⁶⁴, що тривалий час користувалися популярністю серед студентів. Праці М. Соболева відрізняються намаганням пояснити економічні процеси з позицій їх соціальної й історичної обумовленості, віднайти наукові методи свідомого й ефективного їх регулювання, а також дослідити проблему еволюції економічної й фінансової систем. Учений обстоював позиції еволюційного розвитку фінансової системи, принципові зміни якої мають супроводжуватися відповідними соціальними й економічними перетвореннями. На його думку, ці зміни економічних відносин складаються тільки поступово⁶⁵. Крім того, фінансова політика не може бути ефективною, “якщо вона не відповідає природному, нормальному ходу економічного розвитку. Наука розкриває закони цього розвитку, й державі залишається тільки прислухатися до її авторитетного голосу”⁶⁶. Економічне життя безперервно розвивається, збагачується та готує нові його форми, в т. ч. фінансові.

Слід зазначити, що праці українських учених-фінансистів не тільки створили науковий фундамент фінансової політики кінця XIX — початку XX ст., а й стали основою розвитку провідних напрямів науки як в Україні, так і за її межами. В цьому контексті варто відзначити випускника Харківського університету, який у 1877 р. захистив у Київському університеті докторську дисертацію, — І. Кауфмана. Як член Міжнародного статистичного інституту (з 1885 р.) він зібрав унікальний матеріал із історії фінансів зарубіжних країн та вперше в російській і українській фінансовій науці започаткував порівняльну фінансову статистику. І. Кауфман був глибоким знавцем грошового обігу, автором багатьох праць не тільки зі статистики фінансів, а й із теорії грошей, банківської справи. Високий професійний рівень фінансиста проявився й у його рецензії на перший том “Капіталу” К. Маркса, в котрій було зроблено глибокий критичний аналіз цієї праці. До речі, вона була однією з перших у Росії рецензій на “Капітал”⁶⁷.

⁶² Соболев М.Н. Организация сельскохозяйственного кредита // Хозяйство Украины. — 1924. — № 2.

⁶³ Соболев М.Н. Система нашего денежного обращения и ее завершение // Хозяйство Украины. — 1925. — № 3.

⁶⁴ Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (общедоступные беседы). — Х.: Пролетарий, 1925. — 186 с.; Соболев М.М. Нариси фінансової науки (загальнодоступні бесіди) // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 351—371.

⁶⁵ Соболев М.Н. Аграрный вопрос. — Х.: Харьк. о-во грамотности (Типогр. “Утро”), 1917. — С. 5.

⁶⁶ Там само. — С. 2.

⁶⁷ Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 456.

З огляду на фундаментальність викладу теорії грошей та практичну спрямованість ідей щодо вдосконалення грошового господарства Росії, праці І. Кауфмана були покладені в основу економічного обґрунтування грошової реформи 1890-х рр. у Росії, в результаті якої в країні був запроваджений золотий монеталізм. Треба сказати, що вчений всіляко намагався захистити нову систему, обґрунтувавши доцільність її введення в трьох фундаментальних монографіях, котрі були видані вже на початку ХХ ст.⁶⁸ Дві з них є історичним узагальненням походження й розвитку російської грошової одиниці з найдавніших часів до золотого карбованця, де автор довів, що наприкінці ХІХ ст. у Росії не було вибору: “якщо срібний монеталізм і біметалізм були однаково неможливими та приреченими на зникнення, то залишався тільки золотий монеталізм як основа нової російської монетної системи”⁶⁹. Реальність підтвердила ці передбачення вченого: в останній чверті ХІХ ст. срібло вже не могло бути основним грошовим матеріалом унаслідок різкого знецінення. У третій монографії, присвяченій історії паперово-грошового обігу в Росії, І. Кауфман доводить переваги обігу металевих грошей порівняно з паперовими.

Варто зазначити, що прогресивні погляди на розбудову грошового господарства мали й інші представники української фінансової науки, зокрема О. Миклашевський, який у теорії грошей захищав систему золотого монеталізму⁷⁰.

Авторитет вітчизняних учених-фінансистів набував повсюдного визнання. Їх неодноразово залучали до розробки проектів реформування фінансового господарства Росії. Наприклад, І. Кауфман розробляв Монетний статут і входив у Раду з розгляду нового Вотчинного статуту. Кілька його монографічних досліджень, присвячених питанням грошового реформування в Росії, та ряд доповідних записок великою мірою визначили хід і напрям реформи грошового обігу⁷¹. Саме представники української наукової школи фінансів були визнані найбільш авторитетними економістами в галузі грошового обігу та найдієвішими учасниками грошової реформи 1890-х рр.⁷²

⁶⁸ Кауфман *И.И.* Русский вес, его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен: Опыт исследования. — СПб., 1906. — 92 с.; Кауфман *И.И.* Из истории бумажных денег в России. — СПб.: Типогр. “Север”, 1909. — 292 с.; Кауфман *И.И.* Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. — СПб.: Типогр. Б.В. Вольфа, 1910. — 268 с.

⁶⁹ Кауфман *И.И.* Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века. — СПб.: Типогр. “Север”, 1909. — С. 245.

⁷⁰ Див.: Миклашевський *О.М.* Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 425—439.

⁷¹ Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 458.

⁷² Туган-Барановський *М.І.* Паперові гроші та метал // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 241.

Європейське визнання наукових здобутків вітчизняних учених-фінансистів та їхня активна участь у проведенні реформ сприяли тому, що багатьох із них запросили до провідних університетів Росії. На початку ХХ ст. на кафедрі фінансового права Петербурзького університету фінансове право й теорію фінансів читав завкафедри П. Мігулін, теоретичні основи статистики та грошову політику — І. Кауфман, місцеві фінанси в Росії та фінанси російських міст — В. Твердохлебов. На основі їхніх праць і поглядів у 1884—1917 рр. формувалися логіка та програма підготовки спеціалістів у галузі фінансового права й фінансів у Петербурзькому університеті. Наукові здобутки цих учених створили міцну базу для викладання фінансових дисциплін, що сприяло формуванню петербурзької школи класичної фінансової науки⁷³.

Відмінністю наукових праць більшості представників української фінансової науки є наближеність до практики, адже, за словами відомого дослідника фінансової думки М. Боголепова (1879—1945), багатьох із них питання методології майже не цікавили⁷⁴. Це можна пояснити, зокрема, обставинами, в яких формувався світогляд українських учених-економістів, — становлення основних фінансових інститутів ринкової економіки. З цих позицій значна частина їхніх ідей дотепер не втратила актуальності для фінансової практики: вони відбивають соціальні погляди ліберального вчення ХІХ ст. у епоху найбільш інтенсивних “звільнювальних” реформ, дають уявлення про наукові проблеми того часу та методи їх розв’язання, а також цікаві оригінальними методами дослідження.

Треба зауважити, що в працях багатьох представників фінансової науки України ХІХ — початку ХХ ст. замість справжнього лібералізму, відчуття новизни переважав дух природного прагматизму. І. Кауфман одним із перших у економічній літературі намагався аналізувати ті категорії, які стали домінуючими в маржиналістській теорії, а саме: корисність, цінність, мінову цінність, цінність споживання, міноспроможність і ціну. А його праця “Кредит, банки і грошовий обіг”, де він уперше порушив проблему людського капіталу⁷⁵, досі є актуальною. Учений одним із перших економістів-фінансистів відзначив творчу (створювальну), стимулюючу роль кредиту, що полягає “в нових силах поточної підприємливості, яка оживлюється кредитом”⁷⁶.

Праці українських учених-фінансистів ХІХ — початку ХХ ст. відзначаються самотністю щодо формулювання дефініцій у фінансовій науці. Просторовість

⁷³ Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / О.Н. Ансберг, Ю.В. Базулин, С.А. Белозеров и др.; под ред. В.В. Ковалева. — М.: Проспект, 2009. — С. 79, 80.

⁷⁴ Боголепов М.И. И.И. Кауфман (некролог) // Вестник Европы. — 1916. — Кн. 1. — С. 437.

⁷⁵ Кауфман И.И. Кредит, банки и денежное обращение. — СПб.: Типогр.-литогр. А.Е. Ландау, 1873. — С. 3.

⁷⁶ Там само. — С. 21.

викладу й деталізація є літературним стилем більшості з них⁷⁷. Завдяки фундаментальності досліджень та самобутності викладення сутності наукових категорій і понять окремі з них набагато випереджали світову фінансову думку.

Наприклад, обґрунтовуючи купівельну спроможність грошей, І. Кауфман підкреслив, що їх збільшення зумовлене потребами виробництва (підприємливістю), та запропонував із урахуванням досвіду Англії підтримувати стійкий темп зростання пропозиції грошей на рівні 3—5 % на рік⁷⁸. А ось пропозиція “постійного зростання” грошової маси М. Фрідмена, зроблена через багато десятиліть після виходу праці І. Кауфмана: “Я рекомендував такий темп, що забезпечував би приблизну постійність цін кінцевих продуктів; за моїми оцінками, цьому має відповідати 3—5 % зростання суми грошової готівки та всіх комерційних депозитів (на рік) або дещо менший процент суми готівки й депозитів на вимогу”⁷⁹. При цьому ідея М. Фрідмена відома як золоте правило Фрідмена, а ідея І. Кауфмана не лише не проаналізована, а й забута навіть вітчизняними дослідниками.

Не менш актуальним у сучасних умовах становлення фінансових інститутів є майже забуте правило організації кредиту І. Кауфмана — обслуговування банківською системою економіки на принципі єдності каси, котрий забезпечує велику швидкість обороту кредиту, що сприятиме високій продуктивності “економічних сил”. Обґрунтований українським ученим взаємозв’язок зростання швидкості обороту кредиту та принципу єдності каси всіх кредитних організацій підтверджений практикою. І. Кауфман порівнює принцип єдності каси кредитних організацій із державою, яка дотримується цього правила при мобілізації й розподілі доходів. Більше того, на його думку, для вищої продуктивності народного господарства потрібно об’єднати урядові каси та каси індивідуальних (приватних) господарств⁸⁰.

Недостатню ефективність сучасних фінансової й банківської систем України, державної фіскальної політики великою мірою можна пояснити ігноруванням наукової спадщини наших попередників. Зокрема, представники київської наукової школи фінансів дійшли висновку, що банківська система, яка ґрунтується на принципі єдності каси та має єдину платіжно-розрахункову систему, здатна сама створювати для себе позичковий фонд. Якби українські банки пам’ятали про це, економічна система держави була б забезпечена кредитами належним чином. Ще один висновок тих дослідників полягає в тому, що додатковою, але важливою умовою стійкості грошей є наявність довіри до них із боку населення⁸¹:

⁷⁷ Див., наприклад: *Кауфман И.И.* Кредит, банки и денежное обращение. — СПб.: Типогр.-литогр. А.Е. Ландау, 1873. — С. 51, 61, 80, 89.

⁷⁸ Там само. — С. 90.

⁷⁹ *Фридмен М.* Количественная теория денег: новая формулировка / Фридмен М. Если бы деньги заговорили: Пер. с англ. — М.: Дело, 1998. — С. 144.

⁸⁰ *Кауфман И.И.* Кредит, банки и денежное обращение. — СПб.: Типогр.-литогр. А.Е. Ландау, 1873. — С. 267, 277.

⁸¹ Там само. — С. 251.

збільшення кількості економічних агентів, які користуються ними, розширення території обігу грошових знаків тощо.

Не втратили актуальності й викладені принципи організації платіжно-розрахункової системи країни: велике територіальне охоплення; наявність центру цього “найширшого поля”; єдність каси, що впливає з перших двох принципів⁸². Основна мета створення такої єдиної банківської платіжно-розрахункової системи країни — об’єднання всіх грошових запасів народного господарства в одному центрі, перетворення всіх грошей на платіжні засоби та можливість отримання достатньої кількості позичкового капіталу. До речі, ці ідеї були використані при формуванні єдиної банківської системи Німеччини в останній третині XIX ст. Реалізація саме цих принципів дала змогу О. Бімарку віднайти кошти для економічного піднесення та індустріалізації країни. На жаль, в Україні ці принципи організації ефективної банківської системи досі ігноруються.

Слід наголосити, що саме представники української наукової школи фінансів одними з перших у фінансовій науці сформулювали економічний закон, назвавши його економічною теоремою: будь-яке підвищення продуктивності капіталу передбачає збільшення вільних коштів, які йдуть на споживання⁸³. Ще в другій половині XIX ст. учені звернули увагу на те, що не всі нагромаджені кошти мають спрямовуватись у фонд позичкового капіталу — необхідно дотримуватися відповідної пропорції між коштами, які йдуть на нагромадження, й тими, що на споживання. “Кожного разу, коли відбувається перетворення вільних коштів на капітали та при цьому не береться до уваги купівельна сила споживачів, із коштів яких капітал має відновитися, продуктивності й цілісності капіталу починає загрозувати небезпека”⁸⁴. Ігнорування цього закону є однією з причин нинішніх болісних фінансових потрясінь в Україні.

За всіх методологічних відмінностей представників вітчизняної фінансової науки об’єднує спільна ознака: захист ліберального економічного порядку в контексті та з позицій вчення про вільне розкриття індивідуальних потреб. Саме цим вони відрізнялися від представників московської школи⁸⁵. Їхні професіоналізм і енциклопедичні знання завоювали їм заслужений авторитет. Своєю практичною діяльністю вони намагалися зробити державний фінансовий менеджмент ефективнішим, а фіскальну політику уряду — більш стимулюючою. Це стосується, зокрема, М. Балудянського, жодна з праць якого не була опублікована, хоча В. Штейн майже через сто років після смерті вченого знайшов рукопис під назвою “Система Балудянського”. То був авторський план перебудови Росії, в основу

⁸² Кауфман *И.И.* Кредит, банки и денежное обращение. — СПб.: Типогр.-литогр. А.Е. Ландау, 1873. — С. 277.

⁸³ Там само. — С. 299.

⁸⁴ Там само. — С. 304.

⁸⁵ Цвайнерт *Й.* История экономической мысли в России. 1805—1905 / Пер. с нем. Л.И. Цедилина; под науч. ред. В.С. Автономова. — М.: ИД ГУ-ВШЭ, 2008. — С. 260.

якого покладені дві важливі ідеї: звільнення селян від кріпосної залежності та “заклик до плідного максимального нагромадження капіталів для майбутньої Росії”. План пронизаний ідеєю ліберальної економіки А. Сміта, котра була надзвичайно прогресивною для початку XIX ст. На думку вченого, держава не може займатися ні землеробством, ні мануфактурою, ні торгівлею, не завдаючи тим збитку народній промисловості та самим фінансам⁸⁶.

Працюючи на різних посадах у Міністерстві фінансів із 1809-го до 1812 р., М. Балудянський, як уже зазначалося, брав участь у розробці плану перебудови російської фінансової системи (Плану фінансів). Фактично він був одним із перших учених-економістів, які займалися важливими проблемами фінансової практики, на чому наголошували інші дослідники⁸⁷. Це були перші спроби обґрунтувати наукові принципи бюджетного процесу. На думку М. Балудянського, бюджет повинен бути юридичним законом. Усі процедури його підготовки й формування, розгляду, затвердження й виконання, перевірки та контролю також мали бути оформлені юридично. З точки зору українського теоретика фінансового права Л. Яснопольського, саме підготовчою групою Плану фінансів на 1810 р., де активно працював М. Балудянський, уперше було створено систему російського бюджетного права, розроблено законодавство для втілення у фінансову практику ідеї бюджету як основного фінансового закону та створення гарантій для його правильного складання⁸⁸. План фінансів, у якому втілено багато задумів М. Балудянського, заслуговує на міжнародне визнання. До речі, чимало його ідей було реалізовано в європейських країнах. Цього вченого можна поставити в ряд перших розробників теорії та практики бюджету й фінансового права.

Навряд чи хтось заперечуватиме той факт, що більшість праць, написаних представниками старої української школи фінансів, мають бути теоретичним фундаментом для сучасних дослідників. У цьому зв'язку слід назвати П. Мігуліна, робота якого отримала високу оцінку М. Яснопольського. Це кілька томів унікальних окремих архівних документів Кредитної канцелярії, в яких викладений хід переговорів царського уряду із західноєвропейськими банкірами. Можна погодитися з оцінкою, що її дав професор-фінансист А. Буковецький (1881—1972): П. Мігулін не є людиною широкої європейської культури, проте краще за інших вивчив бюрократичний апарат царської Росії та дуже добре його знав⁸⁹. Просвітницька робота

⁸⁶ Штейн В.М. Очерки развития русской общественно-экономической мысли XIX—XX веков. — Л., 1948. — С. 40, 41.

⁸⁷ Див.: Баранов П.И. Михаил Андреевич Балудянский, статс-секретарь, сенатор, тайный советник (1769—1847): Биограф. очерк. — СПб.: Типогр. т-ва “Общественная польза”, 1882. — 92 с.

⁸⁸ Див.: Яснопольский Л.Н. Очерки Русского бюджетного права. 1. Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. — М.: Изд-во В.С. Рябушинского, 1913. — Гл. IV.

⁸⁹ Буковецкий А.И. Краткий обзор преподавания финансовой науки в Петербургском (Петроградском) университете в XIX — первой четверти XX века // История изучения общественных финансов в Санкт-Петербурге: Сб. статей. — СПб., 1997. — С. 27.

П. Мігуліна сприяла популяризації фінансової науки. Зокрема, він видавав журнал “Економіст Росії” (1909—1912), у якому друкувалися майже всі визначні українські учені-фінансисти: М. Алексєєнко, М. Соболев, І. Янжул, М. Яснопольський та ін. У 1913 р. замість “Економіста Росії” з’явився “Новий економіст”, редактором-видавцем котрого теж був П. Мігулін. Із журналом охоче й активно співробітничали професори П. Гензель, Й. Кулішер, В. Твердохлебов, Л. Ходський та ін.

На сторінках цих видань утверджувалися нові напрями у фінансовій науці, розглядалися дискусійні й проблемні питання теорії та практики фінансів. Наприклад, статті В. Твердохлебова свідчили про визнання ним популярного на початку ХХ ст. соціологічного напрямку у фінансовій науці (звідси — “фіскальна соціологія”), пріоритетними в якому були соціологічні методи дослідження фінансових явищ⁹⁰. До цього напрямку прилучилися професор П. Гензель, учень І. Янжула, відомий російський фінансист І. Озеров. А перше в українській і російській дореволюційній фінансовій літературі дослідження проблеми перекладання податків В. Твердохлебова, що спиралося на праці К. Вікселя, М. Панталеоні, Е. Селігмена, Л. Штейна, й дотепер є неперевершеним.

Залишаються актуальними й висновки, зроблені українським ученим на основі теоретичних роздумів, з’ясування умов і соціально-економічних наслідків перекладання податкового тягаря, а саме: 1) будь-який загальний податок перекладається важче, ніж спеціальний; 2) перекладання є важчим у разі гнучкого (еластичного) попиту на товар, який обкладається, ніж за стійкого (нееластичного) попиту, коли покупець несхильний або взагалі не може скорочувати споживання в результаті збільшення ціни (наприклад, солі); 3) якщо податок не великий, він не може істотно порушити мінові відносини, що встановилися, та залишається на безпосередньому платникові; 4) перекладання від виробника до споживача здійснити легше, ніж від споживача до виробника; 5) податок перекладається тим легше, чим ближче його справляння до моменту реалізації товару⁹¹.

Не менше значення для розвитку науки мала праця В. Твердохлебова “Місцеві фінанси” (1912), видана в 1919 р. у Одесі, а в 1927 і 1928 рр. перевидана в Москві. Оригінальність цієї праці полягає в тому, що результати дослідження в ній подані в порівнянні з організацією місцевого самоуправління та місцевих фінансів у країнах Заходу — Англії, Франції та Німеччині.

Дослідження представників української фінансової науки просякнуті намаганням максимально повно відобразити й проаналізувати проблеми часу. В цьому їхні унікальність і неперевершеність. Прикладом є здійснене буквально по слідах війни й перших післявоєнних років, у 1923-му, дослідження В. Твердохлебова “Новітні фінансові проблеми (1914—1923 рр.)” із використанням величезного

⁹⁰ Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 484.

⁹¹ *Твердохлебов В.Н.* Финансовые очерки. — Вып. 1. — Пг., 1916. — С. 63.

банку даних західної військово-фінансової статистики, що містить нариси щодо фінансового становища воюючих держав, насамперед співвідношення видаткової й дохідної частин їхніх державних бюджетів, відбиває прямі зв'язки між фінансами воєнних років та їхніми передвоєнними структурами. Таке поєднання періодів і масштабність дослідження дали змогу В. Твердохлебову найширше розкрити основні фінансові проблеми 1920-х рр. Автор доходить висновку: що простіші й прозоріші методи фінансування війни, то здоровіша фінансова система та успішніші її результати⁹². Його ідеї у своїх дослідженнях цієї проблеми використали М. Боголепов, Й. Кулішер, В. Любимов.

Глибокий аналіз динаміки державного кредиту в роки Першої світової війни підтвердив закономірність, яку В. Твердохлебов вперше у фінансовій літературі подає у формі наукового резюме: чим багатша країна, тим менше відношення боргу до її багатства й тим менша його величина припадає на одну особу населення⁹³. Також учений зауважував про неприпустимість примусових позик, оскільки вони практично перетворюють систему державного кредиту на систему оподаткування. Цей висновок був зроблений на основі фінансової практики тодішньої Німеччини, втім, не взятий до уваги керівництвом СРСР. Майже через півтора десятиліття, в роки сталінського режиму, підписка на внутрішні позики відбувалася методами державного примусу. Як наслідок, протягом багатьох років рівень життя населення систематично знижувався.

Наукові здобутки представників української фінансової наукової школи не тільки мають широке методологічне звучання, вони є відображенням спадковості прогресивних поглядів, що дає про себе знати з об'єктивною неминучістю, незалежно від того, що творців цих ідей інколи розділяє ціла епоха. У фінансовій думці України це особливий стиль, коли вчений говорить одночасно про фінанси сучасного й майбутнього. Прикладом може слугувати стаття В. Твердохлебова “Сперанський та його діяльність у галузі фінансів і грошового обігу” (1945), де він наголошує, що погляди М. Сперанського про назрівання необхідності заміни такого архаїчного податку, як подушна подать, принципово новим, поземельним, податком відповідає прийдешній капіталістичній епосі.

У цьому зв'язку звернемо увагу на наведений у вищезгаданій статті погляд М. Сперанського на побудову державного бюджету: “Жодні видатки не можуть бути призначені раніше, ніж буде відшуканий дохід, що їм дорівнюватиме, оскільки будь-які видатки, не покриті скороченням інших видатків або збільшенням продуктивності й дохідності господарських джерел, є податком, явним або прихованим”⁹⁴. Даний висновок важливий і нині, до того ж він ще раз підтверджує

⁹² *Твердохлебов В.Н.* Новейшие финансовые проблемы (1914—1923). — Пг., 1923. — С. 72.

⁹³ *Твердохлебов В.Н.* Экономический предел фискализма // Экономическое возрождение. — 1922. — № 2. — С. 52.

⁹⁴ *Твердохлебов В.Н.* Сперанский и его деятельность в области финансов и денежного обращения // Советские финансы. — 1945. — № 12. — С. 23.

актуальність заклику В. Твердохлебова до фундаментального й ґрунтовного вивчення фінансової думки.

Нами вже згадувались окремі дослідження в галузі податків. Варто підкреслити, що фундатором теоретичного осмислення природи податків у вітчизняній (та й російській) фінансовій літературі був М. Алексеєнко. Своїми працями “Погляд на розвиток вчення про податок у економістів А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Рікардо, Сімонді і Дж.Ст. Мілля” (1870), “Фінансове право” (1894), “Прибутковий податок та умови його перекладання” (1885) та ін. він заклав підвалини теорії податків. М. Алексеєнко перший звернув увагу на податок як одночасно економічне, господарське й політико-правове явище реального життя та фінансового світу. У 1920-ті рр. його ідеї домінуватимуть у спільній праці українських і російських фінансистів А. Буковецького, П. Гензеля, Й. Кулішера, В. Твердохлебова “Податки в зарубіжних країнах” (1926). Окрім того, його ідеї знайшли підтримку в працях Й. Кулішера⁹⁵. Поглядів М. Алексеєнка у визначенні податків дотримувалася й радянська фінансова наука в 1920-ті рр.⁹⁶

Розглядаючи питання теорії та практики податків, не можна оминати увагою постать відомого українського фінансиста П. Кованька, котрий одним із перших у вітчизняній науці досліджував оподаткування спадщини. Цих питань торкалися у своїх працях і відомі українські вчені С. Іловайський та І. Патлаєвський.

У числі несправедливо забутих із когорти найвизначніших представників української фінансової науки, які зробили вагомий внесок у формування національної наукової школи фінансів, варто назвати ще одного вченого — М. Цитовича. За свого життя він не зажив світової слави, проте його праця “Огляд учень про підприємницький прибуток” (1889), якби вона була перекладена на європейські мови, могла б її принести вітчизняному вченому: вона стала найбільш цитованою та активно досліджується й нині сучасними вченими-економістами. Проблеми, що перебували в центрі уваги вченого, випереджали час, а висловлені ним ідеї були піонерними у світовій економічній і фінансовій науці. Названа праця М. Цитовича була написана наприкінці ХІХ ст., коли в українській і російській економічно-фінансовій думці тільки почалося осмислення нових явищ капіталістичного суспільства — розвиток підприємництва. Його теоретичні обґрунтування й думки на десятиліття випередили Й. Шумпетера (праця “Теорія економічного розвитку (Дослідження підприємницького прибутку, капіталу, кредиту, процента і циклу кон’юнктури)” 1911 р.) щодо визначення особливостей підприємницького прибутку⁹⁷.

⁹⁵ *Кулішер І.М.* Нариси фінансової науки // Фінансова думка України: Хрестоматія: В 3-х т. Т. 3, ч. 2 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 270.

⁹⁶ *Соболев М.Н.* Очерки финансовой науки (общедоступные беседы). — Х.: Пролетарий, 1925. — С. 61.

⁹⁷ *Цитович Н.* Обзор учений о предпринимательской прибыли. — К.: Типогр. Император. ун-та св. Владимира, 1889. — С. 261, 262.

Окремі проблеми, порушені українським ученим, вже певною мірою обговорювалися в економічній літературі у працях Д. Піхна, який досить ґрунтовно розглядав сутність, функції та інші питання підприємницького прибутку. Не приховував цього й сам М. Цитович, котрий підкреслював: “вчення про підприємницький прибуток виникло та виросло майже виключно на німецькому ґрунті, що, безперечно, можна пояснити схильністю німецьких учених до детальної й послідовної розробки теоретичних питань”⁹⁸. Утім, праця М. Цитовича вирізнялася системністю й глибиною аналізу, а наукові узагальнення світової економічної думки про підприємницький прибуток надали можливість сформулювати його настільки повно, що вони й досі не втратили актуальності. Пізніше вони були порушені в працях інших дослідників та підняті до рівня теорії, але знову ж таки без будь-якого посилання на працю українського вченого.

Зокрема, М. Цитович, вказуючи на переваги великого підприємства з більшим капіталом, уперше в економічній літературі звернув увагу на цікаву тенденцію, яка пізніше була розвинута Е. Чемберліном у праці “Теорія монополістичної конкуренції” (1933). Йдеться про те, що чим більші капітали зосереджені в руках підприємця, тим ширше поле відкривається для монополістичних поривань останнього. Е. Чемберлін тільки уточнить, що будь-який підприємець прагне монополізму. М. Цитович же підкреслював, що “він може не лише витіснити дрібніші підприємства тимчасовим зниженням цін, а й купувати їх на вигідних умовах для їхніх власників, щоб отримати собі в майбутньому винагороду у вигляді монопольних цін”⁹⁹.

М. Цитович також був одним із фундаторів теорії місцевих фінансів. Його оригінальні ідеї, викладені у відомій праці “Місцеві видатки Пруссії у зв’язку з теорією місцевих видатків”¹⁰⁰, рецензентом якої був знаний український економіст М. Яснопольський, увійшли у світову наукову скарбницю. До речі, до виходу книги М. Цитовича однією з найкращих праць із питань місцевих фінансів вважали “Місцеві податки. Досвід дослідження. Теорія і практика місцевого обкладання” (1886) російського вченого В. Лебедева.

Відмінність праці українського вченого полягала в тому, що він уперше у фінансовій літературі закріпив підвалини сучасної теорії місцевого самоуправління й місцевого самоврядування. Разом із тим ми підкреслюємо значимість праці М. Цитовича, оскільки в українській, російській і європейській літературі того періоду лише вона була присвячена проблематиці місцевих видатків та аналізу

⁹⁸ Цитович Н. Обзор учений о предпринимательской прибыли. — К.: Типогр. Император. ун-та св. Владимира, 1889. — С. 247.

⁹⁹ Там само. — С. 278.

¹⁰⁰ Цитович Н.М. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. — К.: Типогр. С.В. Кульженко, 1898. — 735 с.; Цитович М.М. Місцеві видатки Пруссії у зв’язку з теорією місцевих видатків // Фінансова думка України: В 3-х т. Т. 3, ч. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 439–462.

важливих питань, пов'язаних із ними. Його теоретичні обґрунтування й висновки не втратили своєї важливості й сьогодні. Вони становлять фундамент, основу для актуальних наукових розробок із теорії місцевих фінансів. Праці М. Цитовича не мають аналогів у світовій фінансовій думці, а їх автор заслуговує на світове визнання як один із фундаторів теорії та практики місцевих фінансів.

Оригінальністю розгляду проблем місцевих фінансів відзначається й праця М. Яснопольського “Про географічний розподіл державних доходів і видатків у Росії”, ч. I (1897). З висоти сучасних досягнень можна говорити про її недоліки, а проте це перша праця на дану тему не тільки в українській і російській фінансовій літературі, а й у західноєвропейській.

Піонерність у світовій фінансовій думці комплексного аналізу правової й економічної природи акціонерного товариства та його фінансового господарства належить І. Тарасову. Його роздуми щодо вартісних відносин акціонерного капіталу виглядають цілком сучасними. Акції та облігації не є реальним капіталом, а лише титулом власності, що приносить дохід власникам фіктивного капіталу, який здійснює свій кругообіг великою мірою незалежно від руху реального виробничого капіталу. Фіктивний капітал значно більший від реального. Таке відхилення, на думку автора, передусім пояснюється тим, що в період сприятливої економічної кон'юнктури курс акцій значно вищий від їхньої номінальної вартості, а також тенденцією до зниження середньої норми позичкового процента.

У “Вченні про акціонерні компанії” І. Тарасов показав зв'язок обсягу акціонерного капіталу та вдосконалення техніко-організаційних форм розвитку продуктивних сил¹⁰¹. Ця глибока науково-аналітична праця принесла вченому світове визнання, на неї посилалися як відомі вчені минулого (А. Камінка, Л. Петражицький, Г. Шершеневич), так і сучасні дослідники (В. Євтушевський, Р. Капелюшников, Л. Шепелев). За кількістю проблем та широтою охоплення позицій і підходів, використаних джерел ця праця, безперечно, відповідає своїй назві. І. Тарасов одним із перших підійшов до проблем корпоративних фінансів. Без перебільшення можна стверджувати, що його праця стала важливою віхою в дослідженні акціонерних товариств та може багато що дати сучасним практикам і теоретикам.

Про здобутки українських учених — представників вітчизняної фінансової науки XIX — початку XX ст. можна писати цілі томи. Втім, як уже наголошувалося, більшість їхніх праць, піонерних у дослідженні цілого ряду проблем фінансової науки, забуті нащадками, їх не знають та не вивчають, а авторів не шанують і нині. Сучасним дослідникам не варто забувати: хоч би яким новим є напрям наукового дослідження, воно завжди історичне. На жаль, цей концептуально-історичний аспект стосовно багатьох піонерних наукових здобутків наших попередників

¹⁰¹ Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях / Ред. кол. В.С. Ем, Д.В. Ломакин. — М.: Статут, 2000. — 666 с.; Тарасов И.Т. Вчення про акціонерні компанії // Фінансова думка України: У 3-х т. Т. 3, ч. 1 / За наук. ред. В.М. Федосова. — К.: Кондор, 2010. — С. 137—159.

різного періоду не береться до уваги через їх незнання, водночас безмірно цитуються твори зарубіжних дослідників. Це сприяє сходженню останніх на економічний Олімп, у т. ч. за рахунок здобутків вітчизняних економістів-фінансистів.

Отже, фактично мова йде про необхідність відродження несправедливо забутого, чим може й повинен пишатися український народ. Ідеться про фінансову науку нашої країни, яка у своєму непростому розвитку пройшла складний і тернистий шлях із перемогами, поразками та зламаними людськими долями. Шлях від генези, зародження як науки до ренесансу та світового визнання наприкінці XIX — на початку XX ст., занепаду й руйни в часи більшовизму та поступового важкого відродження, що триває й досі, в умовах незалежної України. Етап відродження потребує певного часу: легко втратити, загубити, але важко відновити, створити нове, зробити крок уперед. Тому цілком зрозуміло (й об'єктивно), що сьогодні розвиток української фінансової науки відбувається переважно вшир.

Прискорення світових глобалізаційних економічних процесів, дедалі більша трансформація вітчизняного господарства у фінансову економіку ставлять перед українською фінансовою наукою нові складні завдання. Вона має здійснити якісний ривок углиб, сформулювати наукові засади структурних та інституційних перетворень у фінансовій сфері, які відповідатимуть новітнім вимогам соціально-економічного розвитку країни та викликам європейського геофінансового середовища. Водночас треба підняти рівень фінансової грамотності суспільства, розуміння вихідних позицій функціонування фінансів повинне стати, як підкреслював відомий український учений-фінансист І. Янжул, “безумовною необхідністю для кожної освіченої людини”¹⁰².

¹⁰² Янжул *И.И.* Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. — М.: Статус, 2002. — С. 34.